

W.J. OP 'T HOF

HET GEREFORMEERD
PIËTISME

DEN HERTOG - HOUTEN

HERSTELD HERVORMDE STUDIES

onder redactie van prof. dr. W.J. op 't Hof en dr. P. de Vries

- DEEL 1 -

REDE

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van
het gereformeerd Piëtisme
aan de Vrije Universiteit te Amsterdam
vanwege de Hersteld Hervormde Kerk

op dinsdag 4 oktober 2005

door

dr. W.J. op 't Hof

© 2005 Den Hertog B.V., Houten
ISBN 90 331 1955 2

Illustratie omslag: Kaart van Europa, uitgegeven te Amsterdam door Willem Blaeu,
circa 1645.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij digitaal,
elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

Woord vooraf	9
Verantwoording	11
Het gereformeerd Piëtisme	13
1. De naam	14
2. De geschiedenis	36
2.1 Engeland 37	
2.2 Schotland 44	
2.3 Ierland 46	
2.4 Amerika 47	
2.5 Frankrijk 49	
2.6 De Nederlanden 52	
2.7 Nederlandse overzeese gebiedsdelen 59	
2.8 Zwitserland 61	
2.9 Duitsland 63	
2.10 Denemarken, Zweden en Finland 67	
2.11 Midden-Europa 69	
2.12 Conclusies 73	
3. Het wezen	80
Toepassing	94
Toespraken	107
Zusammenfassung	113
Summary	121
Literatuur	128
Register van persoonsnamen	140

WOORD VOORAF

Met deze uitgave hebt u het eerste deel in handen van een serie die verschijnt vanuit de kring van het seminarium van de Hersteld Hervormde Kerk. In de toekomst zullen meer bijdragen volgen. We denken daarbij niet alleen aan bijdragen van docenten, maar ook aan scripties van studenten die aandacht in bredere kring verdienen en aan studies geschreven door predikanten van de Hersteld Hervormde Kerk. Uitgangspunt is dat de bijdragen niet alleen een wetenschappelijk karakter hebben, maar ook voor een breder publiek toegankelijk zijn.

De bijdragen in deze serie willen nadrukkelijk gebonden zijn aan de gereformeerde belijdenis. Wij zijn ervan overtuigd dat de gereformeerde belijdenis voluit recht doet aan het getuigenis van de Heilige Schrift en de bedoeling daarvan op het diepst vertolkt. Wij geloven dan ook dat wetenschappelijke en gereformeerde beoefening van de theologie geen tegenstelling inhoudt. Het gaat er namelijk om dat ons verstand wordt onderworpen aan het getuigenis van de Schrift om zo waarachtig vrij te zijn. Wij zijn er diep van overtuigd dat de gereformeerde belijdenis van de Drie-enige God als de God van volkomen zaligheid ook de katholieke belijdenis is. Gereformeerde theologie wil dan ook nadrukkelijk katholieke theologie zijn in de beste zin van het woord. Een gereformeerd theoloog en een gereformeerd christen weet zich een lid van de ene heilige, algemene of katholieke kerk. Daarover laat artikel 27 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis geen misverstand bestaan.

Zowel de Reformatie als de Nadere Reformatie hebben voor predikanten de noodzaak onderstreept zowel van godzaligheid als van academische vorming. Denk aan de inaugurele rede van Voetius, waarin hij beklemtoonde dat wetenschap met godsvrucht verbonden dient te zijn. In deze lijn willen de bijdragen die in deze reeks verschijnen staan. Theologische wetenschap mag geen doel in zichzelf zijn, maar dient als spits te hebben de gloria Dei, de lof en eer van God. Zij is gericht op een dieper verstaan van de Schrift en beoogt voorts de opbouw van het geestelijke en kerkelijke leven. Vandaar ook dat de bijdragen

in deze serie niet alleen bedoeld zijn voor predikanten en studenten in de theologie, maar ook voor gewone gemeenteleden. De ambten die Christus heeft gesteld, zijn er ten behoeve van de gemeente. Dat geldt ook voor de theologiebeoefening.

Als kerk van Nederland zijn wij de eenentwintigste eeuw binnengegaan. De Hersteld Hervormde Kerk wenst te blijven bij de belijdenis die de HEERE in Zijn wijsheid, trouw en voorzienigheid aan de kerk van de Reformatie in Nederland heeft geschonken. Uiteindelijk zijn de vragen waarop de gereformeerde belijdenis antwoord geeft ook nu nog de vragen waarop het aankomt, en de antwoorden die werden gegeven zijn nog altijd houdbaar. Dan gaat het niet in de laatste plaats om het antwoord op de vraag hoe wij rechtvaardig zijn voor God en hoe een christen God begeert te verheerlijken. Onze bede is dat de HEERE ook de bijdragen in deze serie wil gebruiken tot herstel van Zijn kerk in ons vaderland in de diepste zin van het woord. Dat herstel staat nooit los van persoonlijke bekering en geloof in Christus. Vanuit Hem is er herstel in de gunst van God en herstel van Gods beeld in ons. Onze verwachting zowel voor het persoonlijke als voor het kerkelijke leven is daarbij alleen van de HEERE, van Wie wij bidden:

Beschouw, herdenk Uw vastgestaafd verbond;
Laat dat Uw hart tot ons in liefd' ontvonken

Namens het moderamen en de commissie Opleiding
van de Hersteld Hervormde Kerk,
ds. L.W.Ch. Ruijgrok, scriba

Namens het seminarium van de Hersteld Hervormde Kerk,
dr. P. de Vries, rector

VERANTWOORDING

Toen ik eenmaal begonnen was met het schrijven van mijn inaugurele rede, dijde de stof zodanig uit, dat het al snel duidelijk werd dat de gesproken tekst slechts een fractie zou kunnen bevatten van wat ik kwijt wilde. Nu was er al eens informeel de suggestie gedaan om in de toekomst te komen tot de start van een serie Hersteld Hervormde Studies, waarin studies van een verantwoord wetenschappelijk niveau vanuit de Nederlandse Hervormde Kerk in hersteld verband in het algemeen en vanuit het theologisch seminarie van deze Kerk in het bijzonder een breed publiek gepresenteerd zouden worden. De combinatie van de uitdijende stof en die suggestie leidde ertoe dat de oorspronkelijk op lange termijn gedachte toekomst naar het heden gehaald werd. Zo verschijnt dan nu het eerste deel van de genoemde serie.

In dit eerste deel tracht ik voornamelijk een overzicht te geven van de totale geschiedenis van het gereformeerd Piëtisme zoals dit zich vanaf het eind van de zestiende eeuw tot soms het heden toe verspreid over drie continenten heeft voorgedaan. Ik kan niet nadrukkelijk genoeg aangeven dat het slechts een poging is. Nog nooit eerder heeft iemand iets dergelijks ondernomen. Ik kon dus niet op een bestaand concept terugvallen.

Om het oorspronkelijk karakter van de rede te handhaven, is besloten om de inhoud daarvan, zoals die op 4 oktober 2005 aan de VU uitgesproken is, in deze uitgave zoveel mogelijk weer te geven. Dit betekent dat de inleiding van de rede en de toespraken onveranderd zoals ze toen zijn uitgesproken, hier afgedrukt staan en dat de uitbreiding van de tekst in de drie punten en de toepassing zit.

Graag wil ik drs. C. van Haaften en mijn broer drs. P.H. op 't Hof hartelijk dankzeggen voor hun bereidwilligheid om de samenvatting in werkelijk een recordtijd in respectievelijk het Engels en het Duits te vertalen.

Tot slot wens ik de met deze uitgave gestarte serie een vlotte vaart toe.

HET GEREFORMEERD PIËTISME

Mijnheer de rector, dames en heren,

Het zal niet veel aanstaande hoogleraren overkomen dat zij zelf de beslissende stem hebben in de precieze omschrijving van hun leeropdracht. Dat voorrecht is mij wel vergund. Uit dankbaarheid hiervoor is het mijn voornemen deze veertig minuten uw al dan niet gewijde aandacht te vragen voor de verantwoording van mijn keuze: het gereformeerd Piëtisme. Als ik u ervan kan overtuigen dat deze keuze geen kwestie van woordenspel en ook geen zaak van eigenwijsheid is, maar dat daaraan wetenschappelijk gezien principiële keuzes en gewichtige redenen ten grondslag liggen, beschouw ik deze officiële plechtigheid al als geslaagd en ben ik al tevreden met het rendement dat de energie die ik in deze rede gestoken heb, opbrengt. Het zal u niet verbazen dat ik tevens de resultaten van tientallen jaren op hobbymatige wijze bezigzijn met het onderwerp samenvat en van hieruit lijnen uitzet voor het toekomstig academisch onderzoek.

Met dankbaarheid herdenk ik mijn vader. De opvoeding die hij ons als kinderen gaf, werd gekenmerkt door een aantal gevleugelde woorden, die hij in zijn eigen leven als zaken voorleefde. Een daarvan was: Als je gewoon doet, doe je gek genoeg. Toen ik theologie ging studeren en op grond van een roepingsbesef predikant werd, was dat heel ongewoon. Vader, die als ervaren amateur-genealoog alles over het geslacht Op 't Hof had uitgezocht¹, wist me te vertellen dat er in elk geval sinds het begin van de zestiende eeuw nooit een geestelijke met die naam was geweest. Als je zo ongewoon doet, moet je het nog niet gekker

1. G.E. op 't Hof en A. op 't Hof, 'Genealogie Op 't Hof. De oudste generaties', in: *Gens nostra. Maandblad der Nederlandse Genealogische Vereniging*, 28 (1973), 253-259 en 289-292; A. op 't Hof en G.E. op 't Hof, 'Een uitgestorven tak van het geslacht Op 't Hof', in: *Van Zeeuwse Stam. Contactblad van de Nederlandse Genealogische Vereniging afdeling Zeeland*, nr. 53 (juni 1986), 70-78; A. op 't Hof en G.E. op 't Hof, 'De afstamming van alle levende Op 't Hof's', in: *Van Zeeuwse Stam. Contactblad van de Nederlandse Genealogische Vereniging afdeling Zeeland*, nr. 54 (september 1986), 158-179.

maken. In zijn lijn heb ik als predikant nooit een toga willen dragen. Als je gewoon doet, doe je gek genoeg. Een rechter, een advocaat en een professor dragen zo'n ding. Een predikant is noch rechter, noch advocaat, noch professor, dus geen toga. Vandaag draag ik wel zo'n geval. Dus het gaat steeds gekker worden. Om daar nu enigszins tegenwicht tegen te bieden, wil ik vanmiddag net doen alsof ik op de kansel sta en mijn rede afsteken als ware het een preek. Een preek met een thema, punten en een toepassing. Formeel zijn we hiermee dan direct in de wereld van het thema van vanmiddag, het gereformeerd Piëtisme, aangeland. Ter wille van hen die moeite met hun geheugen hebben, heb ik korte punten gekozen. Wij willen achtereenvolgens stilstaan bij: 1. de naam; 2. de geschiedenis; 3. het wezen. De inhoud van de toepassing is nog een verrassing. Op één punt moet ik mijzelf vooraf verontschuldigen: een gereformeerd piëtistische preek wordt uit het hoofd gehouden, vanmiddag zal ik mij evenwel aan het papier houden.

Deze oratie zal wel voldoen aan een ander kenmerk van een gereformeerd piëtistische preek: toegankelijkheid voor iedereen. Bewust heb ik daarom moeilijke woorden en vaktaal zoveel mogelijk vermeden. Zo hoop ik tegemoet te komen aan velen die vanmiddag deze zaal vullen. Bij het schrijven van de tekst overkwam mij hetzelfde als nogal eens bij het preken: met de apostel Paulus ging ik mijn rede uitstrekken, tot zelfs ver na middernacht. Ook dit komt tegenwoordig uitsluitend bij gereformeerd piëtistische predikers voor. Bij een plechtigheid als deze is de limiet veertig minuten. Dus krijgt u nu een zeer summiere samenvatting te horen van wat u in uitgewerkte vorm in een boekuitgave op uw gemak tot u zult kunnen nemen.

1. DE NAAM

Toen de commissie theologische opleiding uitgaande van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk in hersteld verband mij benaderde met het verzoek een bijzonder hoogleraarschap in overweging te willen nemen, omschreef zij de leeropdracht als geschiedenis van de Nadere Reformatie en het Puritanisme. Om twee redenen was

de combinatie van deze onderwerpen met mijn persoon zeer voor de hand liggend. In de eerste plaats ging mijn dissertatie en gingen vele publicaties van mijn hand in het kielzog daarvan over de relatie tussen de genoemde vroomheidsbewegingen, terwijl de rest van mijn wetenschappelijke arbeid gewijd was aan de Nadere Reformatie alleen.² Voeg hieraan toe dat de twee doctores uit de genoemde commissie, gepromoveerd zijn op figuren uit het Puritanisme³ en de combinatie van Nadere Reformatie en Puritanisme was volstrekt begrijpelijk en voor de hand liggend.

De termen Nadere Reformatie en Puritanisme werden en worden heel divers opgevat en zijn als zodanig problematisch.⁴ Dit probleem doet zich echter met alle historische termen voor en is te ondervangen door precies te omschrijven wat men er zelf onder verstaat. Dit hoop ik voor wat de bedoelde begrippen betreft onder het volgende punt te doen. Wat echter wel een groot nadeel is van de oorspronkelijk voorgestelde benaming, is dat hiermee op zijn minst gesuggereerd wordt dat Nadere Reformatie en Puritanisme afzonderlijke vroomheidsbewegingen waren. Nog problematischer acht ik het te zijn dat daarmee voorbij gegaan wordt aan het feit, of dat daarmee verzwegen wordt dat beide genoemde bewegingen verschijningsvormen zijn van een ontwikkeling die in heel de gereformeerde wereld en zelfs in heel de protestantse wereld rond de wisseling van de zestiende naar de

2. Dankzij een bibliografie kan ik voor wat mijn publicaties betreft tot en met februari 2001 volstaan met verwijzing naar de desbetreffende nummers: F.W. Huisman, *Bibliografie van het gereformeerde Piëtisme in Nederland tot ± 1800*, Woudenberg 2001, nrs. 576-712.
3. P. de Vries, *Die mij heeft liefgehad. De betekenis van de gemeenschap met Christus in de theologie van John Bunyan (1616-1683)*, Heerenveen 1999; W. van Vlastuin, *De Geest van opwekking. Een onderzoek naar de leer van de Heilige Geest in de opwekkings-theologie van Jonathan Edwards (1703-1758)*, Heerenveen 2002.
4. Zie voor wat betreft Nadere Reformatie: C. Graafland e.a., 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 19 (1995), 105-184; en voor wat aangaat Puritanisme: B. Hall, 'Puritanism: the Problem of Definition', in: *Studies in Church History*, 2, G.J. Cuming, London/Edinburgh 1965, 283-296; C. Hill, *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*, London 1969, 15-30; J. Morgan, *Godly Learning. Puritan Attitudes towards Reason, Learning, and Education, 1560-1640*, Cambridge etc. 1986, 9-22; J. Spurr, *English Puritanism 1603-1689*, New York etc. 1998, 3-8.

zeventiende eeuw plaatsvond.⁵

Wellicht is het verhelderend om de parallel te trekken met de Hervorming. Er is niemand die eraan twijfelt dat de Reformatie zich per land en vaak zelfs ook per streek en stad op verschillende wijzen en niet gelijktijdig heeft voltrokken en zich daar ook divers heeft gemanifesteerd. De in feite nog steeds toenemende erkenning van deze variaties heeft er evenwel niet toe geleid dat het spreken over de Hervorming in het enkelvoud als achterhaald beschouwd moet worden. Juist het ontdekken van de verschillen geeft oog voor het gemeenschappelijke. Er bestaan zoveel inhoudelijke overeenkomsten en ook onderlinge verbindingen en beïnvloedingen tussen de soms zo divers verloopende lokale, regionale en nationale Reformatieprocessen, dat het wetenschappelijk gezien alle zin heeft om van de Hervorming in algemene zin te blijven spreken. Historisch is dat ook daarom zo terecht, omdat het commerciële, intellectuele en culturele leven in de zestiende en zeventiende eeuw veel internationaler, zo men wil Europeser, was dan de meeste eenentwintigste-eeuwers, onder wie ook wetenschappelijke onderzoekers, wel denken.

Met de vroomheidsbewegingen die zich binnen het Protestantisme aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw ontwikkelden, is het niet anders gesteld dan met de diverse Reformatieprocessen. Ze hadden inhoudelijk zoveel gemeenschappelijk, ze kenden onderling zoveel invloeden en contacten en ze waren zozeer onderdeel van internationaal georiënteerde verbanden, dat het een ontkenning van de historische werkelijkheid zou zijn als de wetenschappelijke beschrijving daarvan zou blijven volstaan met gebruikmaking van termen die voor nationale verschijningsvormen staan. Een passende historische benadering vereist een koepelterm die recht doet aan het internationaal, interseculair en zelfs interconfessioneel karakter van de binnen het Protestantisme opkomende sterke aandacht voor de

5. W. Zeller, 'Protestantische Frömmigkeit im 17. Jahrhundert', in: W. Zeller, *Theologie und Frömmigkeit. Gesammelte Aufsätze*, B. Jaspert, I, Marburg 1971, 86-95; T.C. Cave, *Devotional Poetry in France c.1570-1613*, Cambridge 1969, 18-23 en 43; C.E. Hambrick-Stowe, *The Practice of Piety. Puritan Devotional Disciplines in Seventeenth-Century New England*, Chapel Hill 1982, 23; M. Brecht, 'Einleitung', in: *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, M. Brecht, Göttingen 1993, 1.

vroomheid⁶ en waaronder probleemloos alle nationale vroomheidsbewegingen ondergebracht kunnen worden.

Er is nog een laatste argument voor het gebruik van een algemene term. De combinatie van Nadere Reformatie en Puritanisme gaat uit van de vooronderstelling of kan de gedachte doen postvatten dat de specifieke aandacht voor de vroomheid uitsluitend in de Nederlanden en de Engelstalige landen geleid heeft tot maatschappelijke vormen. Onder het volgende punt zal echter naar voren komen dat de gereformeerde vroomheid ook in andere landen tot groepsvorming en maatschappelijke beklijving geleid heeft, en dat die in nog veel meer landen als voedingsbodem voor het luthers Piëtisme heeft gefunctioneerd.

Tegen de achtergrond van het voorgaande wordt de vraag intrigerend: Heeft het wetenschappelijk onderzoek tot dusver de noodzaak van een integrale benadering ingezien en gepraktiseerd? In tegenstelling tot wat men verwachten zou, luidt het antwoord bevestigend. De eerste die een soort overzichtswerk over de bedoelde gereformeerde vroomheidsverschijnselen schreef, was H. Heppe. In 1879 kwam zijn baanbrekende studie met het geniale, want integrale concept uit.⁷ Met gebruikmaking van de algemene term Piëtisme, die tot dusver in het kerkhistorisch bedrijf uitsluitend was toegekend aan de lutherse vroomheidsbeweging van Philipp Jakob Spener (1635-1705) en August Hermann Francke (1663-1727), behandelde hij het Engels Puritanisme en de gereformeerde vroomheidsbewegingen in de Nederlanden en in Duitsland.⁸ Zonder dat hij dit met zoveel woorden aangaf, was het hem als Duitser van gereformeerden huize erom te doen aan te tonen dat het Piëtisme als kerkhistorische stroming veel

6. Vgl. stelling 8 behorende tot mijn proefschrift, W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, Rotterdam 1987: "Het Piëtisme heeft zich internationaal, interconfessioneel en interseculair gemanifesteerd."

7. H. Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformirten Kirche, namentlich der Niederlande*, Leiden 1879.

8. In zijn lijn sprak de befaamde historicus M. Weber van 'engelsch-niederländische Pietismus', daarin gevolgd door de niet minder bekende historicus E. Troeltsch: M. Weber, 'Die protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus', in: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 21 (1905), 2 en 40-41; E. Troeltsch, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Tübingen 1919, 778 en 828.

ouder en breder was dan het luthers Piëtisme. De achtergrond van deze polemische inzet was zijn levensloop. Eenmaal hoogleraar aan de theologische faculteit van de universiteit te Marburg aan de Lahn, kreeg hij onenigheid met zijn collega A. Vilmar, die zijn fel lutherse ligging een geducht woordje liet meespreken bij zijn kerkhistorisch onderzoek. Heppe, die in strijdvaardigheid voor zijn tegenstander niet onderdeed, voelde zich geroepen om de inzichten van zijn collega te ondergraven. Het zal hem dan ook een waar, zij het niet zo christelijk genoeg geweest zijn het luthers Piëtisme van later datum te kunnen verklaren dan het internationaal gereformeerd Piëtisme en zelfs te kunnen stellen dat het eerste een zekere afhankelijkheidspositie kende van het tweede!⁹

Blijkbaar hing het integrale concept in die tijd in de Duitse lucht, want Heppe's lutherse collega A. Ritschl kwam in 1880 met een driedelig standaardwerk over het Piëtisme, waarin hij de geschiedenis van de Nederlandse en Duitse gereformeerde vroomheidsbewegingen tezamen met die van de Duitse lutherse beschreef.¹⁰ Ruim twintig jaar later werd deze draad opgepakt door de Zwitser W. Hadorn. Hij betitelde in 1901 de Zwitserse gereformeerde vroomheidsstroming als Piëtisme.¹¹ Daarna duurde het veertig jaar, voordat de draad verder uitgesponnen werd. Weer was het een Duitser, A. Lang, die in 1941 het Puritanisme beschreef vanuit de optiek van het gereformeerd Piëtisme.¹² Bijna een kwart eeuw later gaf de Amerikaan F.E. Stoeffler, die van oorsprong Duitser was, nieuwe vorm aan het oude concept van Heppe, zij het met één verschil, dat hij ook Johann Arndt (1555-1621) tot het Duits luthers Piëtisme rekende.¹³ Diverse Engelstalige onderzoekers hebben een opvatting over Piëtisme dat spoort met het integraal concept van

9. W.J. op 't Hof, 'Studie der Nadere Reformatie: verleden en toekomst', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 18 (1994), 2.
10. A. Ritschl, *Geschichte des Pietismus*, drie delen, Bonn 1880-1886.
11. W. Hadorn, *Geschichte des Pietismus in den Schweizerischen Reformierten Kirchen*, Konstanz/Emmishofen 1901.
12. A. Lang, *Puritanismus und Pietismus. Studien zu ihrer Entwicklung von M. Butzer bis zum Methodismus*, Neukirchen 1941.
13. F.E. Stoeffler, *The Rise of Evangelical Pietism*, Leiden 1965.

Stoeffler: J.R. Tanis, R.F. Lovelace, T. Campbell en Th.D. Bozeman.¹⁴ Het feit dat de genoemde namen zonder uitzondering Amerikanen betreffen, houdt evenwel in dat er niet één Engelse geleerde in het spoor van Stoeffler is gegaan. De Engelsen beperken zich tot de term Puritanisme.

Tot en met de Tweede Wereldoorlog leunden de Nederlandse onderzoekers van de gereformeerde vroomheidsstroming in hun land heel sterk op de werken van Heppe en Ritschl, met als gevolg dat de overgrote meerderheid van hen Piëtisme als koepelterm hanteerde. Na de Tweede Wereldoorlog kwam er door de invloedrijke Utrechtse hoogleraar S. van der Linde een kentering. Hij sprak over Nadere Reformatie als het over de zeventiende eeuw ging en over Piëtisme als het over de achttiende eeuw ging. In deze laatste eeuw was de vroomheid naar zijn mening helemaal verinnerlijkt.¹⁵

In de tweede helft van de jaren tachtig van de vorige eeuw verschenen twee belangrijke Nederlandse bundels over de Nadere Reformatie waarin W. van 't Spijker met inleidingen de toon zette. In de inleiding in de eerste bundel spreekt hij in navolging van Stoeffler - zonder deze overigens te noemen - over Europees Piëtisme, waarbinnen hij een Engelse tak (Puritanisme), een Nederlandse tak (Nadere Reformatie) en een Duitse tak (Piëtisme in eigenlijke zin) onderscheidt. De gemeenschappelijkheid van historische wortels en van problematiek waarvoor deze bewegingen zich gesteld zagen, vormt genoegzame grond om van een Europees Piëtisme te spreken.¹⁶

Zelf heb ik in mijn dissertatie uit 1987 de grenzen van het gerefor-

14. J.R. Tanis, *Dutch Calvinistic Pietism in the Middle Colonies. A Study in the Life and Theology of Theodorus Jacobus Frelinghuysen*, 's-Gravenhage 1967; J.R. Tanis, 'Reformed Pietism in Colonial America', in: *Continental Pietism and Early American Christianity*, F.E. Stoeffler, Grand Rapids 1976, 34-76; R.F. Lovelace, *The American Pietism of Cotton Mather. Origins of American Evangelicalism*, Grand Rapids 1979; T. Campbell, *The Religion of the Heart. A Study of European Religious Life in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Columbia 1991; Th.D. Bozeman, *The Precisianist Strain. Disciplinary Religion & Antinomian Backlash in Puritanism to 1638*, Chapel Hill/London 2004.
15. Op 't Hof, 'Studie der Nadere Reformatie: verleden en toekomst', 1-18.
16. W. van 't Spijker, 'De Nadere Reformatie', in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 6-12; W. van 't Spijker, 'Bronnen van de Nadere Reformatie', in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage 1989, 45-46.

meer Piëtisme nog verder opgerekt door niet alleen met ingang van de zeventiende eeuw een Duitse verschijningsvorm daarvan te onderscheiden, maar vooral ook door te spreken van een Frans gereformeerd Piëtisme.¹⁷ In 1991 volgde F.A. van Lieburg het spoor van Stoeffler door het begrip Piëtisme te definiëren als een brede protestantse vroomheidsbeweging met vertakkingen in met name het Engelse, Nederlandse en Duitse taalgebied.¹⁸ De werkgroep, waarin onder anderen de VU-medewerkers A.Th. van Deursen en de genoemde Van Lieburg zaten en die in de jaren negentig van de vorige eeuw de meest bekende en meest uitgewerkte bepaling van het begrip Nadere Reformatie voor haar rekening nam, was eveneens de integrale opvatting over Piëtisme toegegaan.¹⁹

Wie uit dit alles nu meent te kunnen concluderen dat Piëtisme als internationale, interseculaire en interconfessionele koepelterm in wetenschappelijke kringen algemeen ingeburgerd was, heeft het bij het verkeerde eind. In 1974 vond in ons land het eerste wetenschappelijke, internationale congres over Piëtisme plaats. De ondertitel van de daaruit voortvloeiende bundel doet vermoeden dat uitgegaan werd van het integrale concept: *Der Pietismus in den Niederlanden und seine internationale Beziehungen*. Dat dit allesbehalve het geval was, wijzen de volgende gegevens uit. De in die tijd nestor van de Duitse Piëtismekenners, M. Schmidt, maakte in zijn artikel 'Epochen der Pietismusforschung' duidelijk dat hij aan Piëtisme de traditionele Duitse invulling gaf, terwijl hij het Puritanisme tot de "Vorgeschichte" rekende.²⁰ Zijn landgenoot W. Goeters had in 1911 in een gezaghebbend boek de geschiedenis van de Nederlandse gereformeerde vroomheidsbeweging tot 1670 beschreven als "Die Vorbereitung des Pietismus".²¹ De reeds

17. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*.

18. F.A. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw*, Kampen 1991, 184.

19. Graafland e.a., 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', 111-113.

20. M. Schmidt, 'Epochen der Pietismusforschung', in: *Pietismus und Reveil. Referate des internationalen Tagung: Der Pietismus in den Niederlanden und seine internationalen Beziehungen Zeist 18.-22. Juni 1974*, J. van den Berg en J.P. van Dooren, Leiden 1978, 23-24.

21. W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, Leipzig/Utrecht 1911.

genoemde Van der Linde beschreef de geschiedenis van de Nederlandse gereformeerde vroomheidsbeweging in de congresbundel onder de titel 'Der reformierte "Pietismus" in den Niederlanden'. Door het woord Pietismus tussen dubbele aanhalingstekens te plaatsen, gaf hij duidelijk te kennen dat hij zich niet wilde voegen in de lijn van Heppe, Ritschl, Lang en Stoeffler.²² De bijdrage in die bundel van een tweede Nederlander, A. de Groot, over Gisbertus Voetius (1589-1676)²³ was met een expliciete verwijzing naar Goeters getiteld: 'Pietas im Vorpietismus'.²⁴ Van de toen nog jonge en in toenemende mate voor Duitse onderzoekers gezaghebbende J. Wallmann verscheen een artikel waarvan de ondertitel luidde: 'Die Einflüsse des niederländischen Pietismus auf die Entstehung des Pietismus in Deutschland'. In de bijdrage zelf maakt hij echter duidelijk dat hij geen Nederlands Piëtisme erkent.²⁵

Het huidige vierdelige standaardwerk over het Piëtisme, dat in veel opzichten voortreffelijke informatie verschaft, laat het evenwel op het hier ter zake doende punt afweten, in die zin dat het innerlijk tegenstrijdig is.²⁶ De inleiding op het eerste deel geeft een principiële beschrijving van het begrip Piëtisme. De auteur daarvan, M. Brecht, kiest vrijmoedig en weloverwogen voor de integrale bepaling van de term, terwijl hij zelf aangeeft dat dit afwijkt van het Duits Piëtisme-onderzoek na de Tweede Wereldoorlog.²⁷ Het spoort geheel met deze principiële beschrijving dat dit deel inzet met het Engels Puritanisme en dat vervolgens de vroomheidsbewegingen in ons land aan de orde gesteld worden. Anderzijds is het veelbetekend, zo niet alleszeggend,

22. S. van der Linde, 'Der reformierte "Pietismus" in den Niederlanden', in: *Pietismus und Reveil*, 102-117, m.n. 105.

23. A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, drie delen, Leiden 1897-1915; *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, J. van Oort e.a., Kampen 1989.

24. A. de Groot, 'Pietas im Vorpietismus (Gisb. Voetius)', in: *Pietismus und Reveil*, 118-129, m.n. 118 noot 3.

25. J. Wallmann, 'Labadismus und Pietismus. Die Einflüsse des niederländischen Pietismus auf die Entstehung des Pietismus in Deutschland', in: *Pietismus und Reveil*, 141-168.

26. Het betreft *Geschichte des Pietismus*, M. Brecht u.a., vier delen, Göttingen 1993-2004. De Amerikaan J. Strom komt tot dezelfde conclusie: J. Strom, 'Problems and Promises of Pietism Research', in: *Church History*, 71 (2002), 536 en 539.

27. M. Brecht, 'Einleitung', 1-5.

dat in beide opstellen, respectievelijk op naam van K. Deppermann en J. van den Berg, de benaming Piëtisme vermeden wordt. De respectievelijk Duitse en Nederlandse auteur waren kennelijk niet toe aan het integraal begrip, althans niet met betrekking tot de zeventiende eeuw, want Van den Berg hanteert in zijn artikel over de achttiende eeuw wel het begrip Piëtisme, maar dan bedoelt hij hiermee een vroomheid die primair op het innerlijk leven gericht is.²⁸ De enige auteur die de term Piëtisme wel in integrale zin hanteert, is J.F.G. Goeters, die in twee bijdragen het zeventiende- en achttiende-eeuws gereformeerd Piëtisme in Duitsland behandelt.²⁹ In de tientallen overige bijdragen wordt het begrip Piëtisme beperkt tot het luthers Piëtisme. Op zichzelf zou dit nog niet het ergste zijn, ware het niet dat de betekenis van het gereformeerd Piëtisme voor (het ontstaan van) het wereldwijd luthers Piëtisme consequent over het hoofd gezien en derhalve ook niet aan de orde gesteld wordt.³⁰ De conclusie moet helaas luiden dat het standaardwerk, ondanks een veelbelovend principieel nieuw begin, in de uitwerking blijft steken in de traditionele, beperkte Piëtisme-opvatting en dat het derhalve mank gaat aan een enorme innerlijke

28. K. Deppermann, 'Der englische Pietismus', in: *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, 11-55; J. van den Berg, 'Die Frömmigkeitsbestrebungen in den Niederlanden', in: *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, 57-112; J. van den Berg, 'Die Frömmigkeitsbestrebungen in den Niederlanden', in: *Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert*, M. Brecht en K. Deppermann, Göttingen 1995, 542-587, m.n. 546.
29. J.F.G. Goeters, 'Der reformierte Pietismus in Deutschland 1650-1690', in: *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, 241-277; J.F.G. Goeters, 'Der reformierte Pietismus in Bremen und am Niederrhein im 18. Jahrhundert', in: *Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert*, 372-427.
30. Schrijnende voorbeelden hiervan zijn de tekeningen van het Piëtisme in Denemarken, Zweden en Finland: M. Jakubowski-Tiessen, 'Der Pietismus in Dänemark und Schleswig-Holstein', in: *Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert*, 446-471; I. Montgomery, 'Der Pietismus in Schweden im 18. Jahrhundert', in: *Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert*, 489-522; P. Laasonen, 'Der Pietismus in Finnland im 17. und 18. Jahrhundert', in: *Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert*, 523-541. Zie voor de betekenis van het Puritanisme en het gereformeerd Piëtisme in het algemeen in de genoemde landen wat hier volgt op pp. 36-73.
F.W. Huisman heeft een artikel in voorbereiding waarin hij met behulp van een overstelpende hoeveelheid materiaal zal aantonen dat de ontvangst en vertaling van puriteinse en andersoortige piëtistische lectuur van gereformeerde signatuur in Denemarken de voedingsbodem voor het luthers Piëtisme heeft geschapen.

tegenstrijdigheid.³¹ Het ziet er dan ook naar uit dat de koepelterm geen ingang onder Duitse onderzoekers heeft gevonden. Bij mijn weten is P. Schicketanz de enige die dit waagstuk aangedurfd heeft³² en die prompt daarover hevig gekapitteld is.³³ In zijn overzichtswerk geeft hij wel de Nadere Reformatie een plaats, maar - zeer opmerkelijk - het Puritanisme niet.

Het voorgaand historiografisch overzicht laat zien dat de integrale vulling van het begrip Piëtisme weliswaar - vooral in ons land - navolging heeft gevonden, maar dat die internationaal allesbehalve algemeen geaccepteerd is. Bij deze stand van zaken leidt de reeds eerder geconstateerde noodzaak van een koepelterm tot de keus tussen twee mogelijkheden: of men gaat verder in het spoor van Heppe en Ritschl, of men bedenkt een nieuwe term. Wat dit laatste betreft is er nog nooit in de geschiedenis van het onderzoek een serieus alternatief voorgesteld. Blijkbaar is dit niet te vinden. Maar zelfs als een onderzoeker op een geniaal moment wel een passende term zou bedenken, zou het een utopie zijn te denken dat zo'n vondst binnen

31. Deze gespletenheid heeft ertoe geleid dat een eminente deskundige als Wallmann zich al in een vroeg stadium aan het project van het standaardwerk onttrokken heeft en dat hij zijn gram haalt in een vermoeiende polemiek: J. Wallmann, 'Fehlstart. Zur Konzeption von Band 1 der neuen 'Geschichte des Pietismus'', in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, 20 (1995), 218-235; M. Brecht, 'Zur Konzeption der Geschichte des Pietismus. Eine Entgegnung auf Johannes Wallmann', in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, 22 (1997), 226-229; J. Wallmann, "'Pietismus": - mit Gänsefüßchen', in: *Theologische Rundschau*, 66 (2001), 462-480; J. Wallmann, 'Eine alternative Geschichte des Pietismus. Zur gegenwärtigen Diskussion um den Pietismusbegriff', in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, 28 (2002), 30-71; H. Lehmann, 'Engerer, weiterer und erweiterter Pietismusbegriff. Anmerkungen zu den kritischen Anfragen von Johannes Wallmann an die Konzeption der 'Geschichte des Pietismus'', in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, 29 (2003), 18-36; J. Wallmann, 'Pietismus - ein Epochenbegriff oder ein typologischer Begriff? Antwort auf Hartmut Lehmann', in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, 30 (2004), 191-224. Wallmann is een vurige aanhanger van de Duitse traditionele - beperkte - opvatting van het begrip en de beweging van het Piëtisme en is derhalve mordicus gekant tegen elke integrale begripsbepaling alsmede tegen de inbedding van het luthers Piëtisme in een veel bredere, internationale, interseculaire en interconfessionele vroomheidsbeweging. Het kan duidelijk zijn dat ik de formele kritiek van Wallmann deel, maar dat ik inhoudelijk vierkant tegenover hem sta.
32. P. Schicketanz, *Der Pietismus von 1675 bis 1800*, Leipzig 2001, m.n. 5 en 16.
33. Wallmann, 'Pietismus - ein Epochenbegriff oder ein typologischer Begriff?', 192.

een afzienbare termijn internationaal en interconfessioneel algemene acceptatie zou ontvangen. Het lijkt mij derhalve onvermijdelijk dat de term Piëtisme de rol van koepelbegrip gaat vervullen. Het verwijt van anachronisme dat zo'n integraal begrip gemaakt kan worden, valt grotendeels weg wanneer men bedenkt dat in het wetenschappelijk jargon van de theologie in die eeuwen het woord 'pietas' de technische term voor vroomheid was en dat in het Engels het woord 'piety' van meet af het kernbegrip is geweest.

Met het voorgaande vervul ik de profetie die Wallmann in al zijn scherpzinnigheid eind jaren zeventig van de vorige eeuw reeds gedaan had door te stellen dat het voor Nederlandse kerkhistorici voor de hand lag om ook het - piëtistisch - Puritanisme onder het begrip Piëtisme onder te brengen. Natuurlijk hoop ik dat zijn tweede voorspelling ook uitkomt, namelijk dat er voor de Nederlandse kerkgeschiedeniswetenschap een sleutelrol weggelegd is voor het antwoord op de vraag hoe in de toekomst de internationale beoefening van de kerkgeschiedenis zal omgaan met het Piëtisme-begrip in bredere zin en met het spreken over een Engels Piëtisme.³⁴

Behalve de geografische component is tot dusver ook het tijdsaspect van de koepelterm Piëtisme ter sprake gekomen, maar dan beperkt tot het begin. Dit begin viel samen met de opkomst van het Puritanisme en kan derhalve in de jaren zestig van de zestiende eeuw gepositioneerd worden. Een vraag die veel moeilijker is te beantwoorden, luidt: Wanneer hield het Piëtisme op? Of hield het niet op en loopt het door tot in het heden en de toekomst? Dit althans is de visie van het jongste handboek over het Piëtisme. Reeds in de derde zin van het eerste deel hiervan wordt gesteld dat het Piëtisme een beweging is die in haar veelvormige ontwikkeling tot in het heden reikt. Het argument hiervoor is dat er ondanks alle wisselingen sprake is van een inhoudelijke continuïteit.³⁵ In het derde deel van de serie zijn dan ook de negentiende en de

34. J. Wallmann, 'Die Anfänge des Pietismus', in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, 4 (1977-1978), 29.

35. Brecht, 'Einleitung', 1 en 6.

twintigste eeuw voorwerp van bespreking.³⁶ Hierop is scherpe kritiek geleverd door Wallmann, die het desbetreffende begrip in engere zin op een in tijd beperkte historische beweging wil laten slaan en het daarom reserveert voor het tijdvak dat rond 1670 begint en eindigt met de achttiende eeuw, terwijl hij het in ruimere zin achterwaarts in tijd uitbreidt tot het begin van de zeventiende eeuw.³⁷

Zelf wil ik met het oog op het eigenlijke onderwerp van deze oratie het volgende voorstellen. Het spreken over gereformeerd Piëtisme na de achttiende eeuw heeft uitsluitend zin als aan twee voorwaarden voldaan kan worden. De eerste is dat er een algehele inhoudelijke overeenkomst met het gereformeerd Piëtisme uit de zestiende tot en met de achttiende eeuw gevonden wordt. Wanneer van na-achttiende-eeuwse personen en groeperingen aangetoond kan worden dat zij in diverse of misschien zelfs wel veel opzichten ideeën koesterden en idealen nastreefden die vergelijkbaar zijn met het gereformeerd Piëtisme, is dat onvoldoende om hen onder die term te scharen. Er dient sprake te zijn van een algehele overeenkomst zowel voor wat het wezen van het Piëtisme in het algemeen betreft, namelijk de vroomheid, als voor wat de gereformeerde positie betreft. Het verschil in tijd maakt het onvermijdelijk dat accenten wisselden en dat zelfs eenzijdigheden optraden, maar het uitgedragen gedachtegoed en de nagestreefde praktijk mogen op geen wezenlijk punt strijdig zijn met wat het gereformeerd Piëtisme leerde en praktiseerde.

De tweede voorwaarde is historische continuïteit. Deze continuïteit veronderstelt algehele beïnvloeding, hetzij in de vorm van persoonlijke communicatie, hetzij op de wijze van schriftelijke en/of gedrukte overdracht van ideeën. Als die beïnvloeding niet historisch aantoonbaar of uiterst aannemelijk is te maken, heeft het wetenschappelijk geen zin om de desbetreffende individuen en groeperingen het etiket gereformeerd piëtistisch op te plakken. Het verdient dan de voorkeur om te spreken van analogieën. Als proef op de som kan het zelfbeeld van de na-

36. *Der Pietismus im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhundert*, U. Gäbler, Göttingen 2000.

37. Wallmann, 'Die Anfänge des Pietismus'; Wallmann, "Pietismus": - mit Gänsefüßchen'; Wallmann, 'Pietismus - ein Epochenbegriff oder ein typologischer Begriff?'

achttiende-eeuwse personen en groeperingen dienen. Zien zij zichzelf in de lijn van de voorgaande gereformeerde piëtisten en beschouwen zij zich als hun opvolgers? Met nadruk zij gesteld dat hier door de onderzoekers uiterst kritisch te werk gegaan moet worden. Men kan immers om wat voor redenen ook voorgeven bewust in een bepaalde traditie te staan, terwijl dit in feite maar voor een deel opgaat.³⁸ De toetsing dient zich dus ook hier te richten op de algemeenheid. Gaat het zelfbeeld over de gehele linie op? Zo ja, dan is ook aan de tweede conditie voldaan.

Het voorgaande zal onder het volgende tweede punt, de geschiedenis van het gereformerd Piëtisme, worden toegepast. Eerst dan zal blijken of dit onderdeel van het algemeen Piëtisme de achttiende eeuw overleefd heeft en of het misschien zelfs wel tot in het heden voortleeft.

Ten slotte moet onder dit eerste punt betreffende de naam gereformerd Piëtisme aandacht geschonken worden aan het bijvoeglijk naamwoord *gereformeerd*. Het is duidelijk dat wie uitgaat van een koepelterm die interconfessionalisme behelst, er niet aan ontkomt om de diverse confessies te benoemen. Als zodanig is de term gereformerd Piëtisme een logische en te verwachten term. Maar wat wordt hier precies onder gereformeerd verstaan? Ook dit begrip kent immers diverse betekenisinhouden. Ik versta onder gereformeerd die theologische positie die haar uitdrukking vindt in de Drie Formulieren van Enigheid: de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Dordtse Leerregels. Op het eerste gezicht zou dit - en met name het laatste formulier - een ontoelaatbare inperking van de historische internationale werkelijkheid kunnen lijken, ware het niet dat de Synode van Dordrecht van 1618-1619 niet alleen internationaal gereformeerde allures, maar ook statuus had, dat het Frans Protestantisme de besluiten daarvan op de Synode van Alais in 1620 aanvaardde, wat op die van Charenton in 1623 bevestigd werd,

38. C. Graafland heeft dit bij Ewaldus Kist aangetoond: C. Graafland, 'Ewaldus Kist (1762-1822) en de Nadere Reformatie', in: J.H. van de Bank e.a., *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura. Studies over het Nederlandse protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Utrecht 1993, 20-92.

en dat het Puritanisme naar zijn aard altijd anti-arminiaans is geweest en is gebleven.³⁹

Dat de remonstranten hier niet tot de gereformeerden worden gerekend, betekent niet dat er voor hen geen ruimte binnen de koepelterm Piëtisme is. Mijns inziens is er alle reden om ook een remonstrants Piëtisme te onderscheiden.⁴⁰ Overigens kan men ook van allerlei andere soorten Piëtisme spreken, zoals van een doopsgezind en een labadistisch Piëtisme.⁴¹

Voor het juiste begrip zij hier met nadruk opgemerkt dat van de in deze studie redelijk stringent genomen onderscheiding van gereformeerd Piëtisme geldt wat voor alle historische bewegingen en zeker voor die uit die ver vervlogen eeuwen opgaat: de grenzen verliepen vloeiend. Het gereformerd Piëtisme was er niet plotsklaps als uit het niets verschijnend en het kende evenmin een abrupt einde. Inzake het laatste zal onder het tweede punt van de geschiedenis naar voren komen dat overal een geleidelijke overgang van Piëtisme naar Rationalisme en Verlichting of naar een evangelische beweging⁴² te constateren is. Menige ook nog heden ten dage geliefde oude schrijver stond met zijn ene been in het gereformerd Piëtisme en met zijn andere in de Verlichting. Voor wat ons land betreft geldt dit bijvoorbeeld mannen als Johannes de Mey (1617-1678), Wilhelmus van Eenhoorn (1691-1759) en Jacobus Willemsen (1698-1780).⁴³ Voorbeelden van Nederlandse evangelischen in de achttiende en begin negentiende

39. N. Tyacke, *Anti-Calvinists: The Rise of English Arminianism c.1590-1640*, Oxford 1987.

40. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*, 608-609.

41. P. Visser, *Broeders in de Geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw*, twee delen, Deventer 1988 en Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus*.

42. Zie voor deze beweging in ons land: J. van den Akker, 'Nieuwlichterij of bijbels geloven? De evangelische beweging in de achttiende eeuw', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 27 (2003), 18-36.

43. Resp. H.J. Zuidervaart, 'Het natuurbeeld van Johannes de Mey (1617-1678), hoogleraar filosofie aan de Illustere School te Middelburg', in: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 2001, 1-40; L.F. Groenendijk, 'Wilhelmus van Eenhoorn (1691-1759): pedagoog tussen Piëtisme en Verlichting', in: *Pedagogische verhandelingen*, 10 (1987), 292-302 en H. de Jong, 'Jacobus Willemsen (1698-1780). Lampeaans godgeleerde in het 'dierbaar' Middelburg', in: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1991, 33-122.

eeuw die niet los van de gereformeerd piëtistische traditie stonden, waren Wilhelmus Peiffers (1705-1779), Cornelis Brem (1721-1803) en Ewaldus Kist (1762-1822).⁴⁴

Maar ook tussen het begin en het eind van zijn historische verschijningsvorm waren de grenzen van het gereformeerd Piëtisme lang niet altijd precies afgebakend. Gereformeerde piëtisten onderhielden soms inhoudelijke contacten met geestverwanten die tot een ander segment van het Piëtisme gerekend worden. Om maar één voorbeeld te noemen: het schot tussen het gereformeerd en het labadistisch Piëtisme was soms zo dun dat er overgangen over en weer plaatsvonden.

In dit verband wil ik een bredere interessante kwestie aansnijden, ook al heb ik daar op dit moment (nog) geen oplossing voor. Was het Piëtisme een vroomheidsbeweging die zich uitsluitend binnen het Protestantisme voordeed, zoals tot vóór twee decennia geleden algemeen automatisch werd aangenomen, of strekte de interconfessionaliteit van die beweging zich ook uit tot over de grens met het Rooms-katholicisme? Concreet toegespitst: Mag er gesproken worden van een rooms Piëtisme? De Zwitser W. Nigg heeft als eerste in 1944 niet alleen het Puritanisme en het Duits Piëtisme, maar ook een beweging als het Jansenisme binnen het Rooms-katholicisme en die van het Chassidisme binnen het Jodendom opgevat als onderdelen van één historische stroming.⁴⁵ In 1972 noemde de Duitser H. Lehmann die bewegingen aangevuld met het Quietisme ook, maar hij ging niet verder dan ze te beschouwen als parallellen met het Piëtisme, die een echte verwantschap ontberen. Hij werd hierin gevolgd door zijn landgenoten

44. Resp. C. Graafland, 'Verlichting en zekerheid. Wilhelmus Peiffers (1705-1779) over de 'Geloofs-Vastigheid', in: *Om de Kerk. Theologische opstellen, aangeboden aan prof. dr. W. van 't Spijker bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn*, J.W. Maris e.a., Leiden 1997, 78-95; J. van Ekeris, 'Ter bevordering van de kennis en beoefening van den waaren evangelischen godsdienst'. Een onderzoek naar Cornelis Brem (1721-1803) en zijn relatie tot het Nederlandsch Zendeling Genootschap', in: A.Th. Boone en J. van Ekeris, *Zending tussen woord en daad. Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van gereformeerd piëtisme en zending*, Kampen 1991, 47-95; Graafland, 'Ewaldus Kist (1762-1822) en de Nadere Reformatie'.

45. W. Nigg, *Das ewige Reich. Geschichte einer Sehnsucht und einer Enttäuschung*, Erlenbach-Zürich 1944, 274.

Brecht in diens inleiding op het reeds behandelde standaardwerk en Wallmann in diens overzichtswerk over het Piëtisme, en door de Nederlandse opstellers van de meest recente poging tot bepaling van het begrip Nadere Reformatie.⁴⁶ De Nederlander Van 't Spijker schreef in 1986 dat men ook in de Roomse Kerk vroomheidsverschijnselen kan signaleren die in sommige opzichten herinneren aan wat zich in de protestantse wereld afspeelde, maar dat de dogmatische verschillen tussen de twee confessionele kampen ervoor zorgen dat die verschijnselen wezenlijk van het Piëtisme verschilden.⁴⁷ De Duitser Schicketanz laat het in 2001 bij de constatering dat de verschijnselen van het Piëtisme ook buiten het Protestantisme voorkomen.⁴⁸

Zelf ben ik de mening toegedaan dat het vraagstuk van een eventueel rooms Piëtisme veel ingewikkelder is dan de onderzoekers zich tot dusver bewust zijn geweest en dat een oplossing daarom ook veel minder eenvoudig gegeven zal kunnen worden dan tot nog toe het geval is geweest. Deze stelling is het gevolg van de volgende vijf overwegingen.

In de eerste plaats is er de opmerkelijke omstandigheid dat origineel rooms-katholieke devotionalia van niet snel te overschatten belang zijn geweest voor het ontstaan en de ontplooiing van het gereformeerd Piëtisme. De gereformeerde Reformatie had immers niet één typisch devotieel werk voortgebracht. De erfenis die de gereformeerde hervormers aan het nageslacht nalieten, bevatte onmiskenbaar het manco van de vroomheid. Dit zou zich niet gewroken hebben, ware het niet dat de voor-reformatorische behoefte aan stichtelijke lectuur zich na de Hervorming gewoon heeft doorgezet. Ook onder overtuigd gereformeerden is er van meet af een - groeiende - honger geweest naar lectuur die het innerlijk geloofsleven voedde en versterkte, en een behoefte aan instructie en handleidingen hoe men zijn dagelijks leven in alle facetten het best aan de Heere kon wijden. Aangezien zij daarvoor

46. H. Lehmann, 'Der Pietismus im Alten Reich', in: *Historische Zeitschrift*, 214 (1972), 91; Brecht, 'Einleitung', 4; J. Wallmann, *Der Pietismus*, Göttingen 2005, 21; Graafland/Op 't Hof/Van Lieburg, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', 119.

47. Van 't Spijker, 'De Nadere Reformatie', 6.

48. Schicketanz, *Der Pietismus von 1675-1800*, 16-17.

niet in hun eigen traditie terecht konden, namen zij de toevlucht tot die devotionalia die onder het gewone volk in de landstalen al aan de vooravond van de Reformatie in voor die tijd aanzienlijke aantallen circuleerden. Zij lesten hun spirituele dorst met de vruchten van de voor-reformatorische devotie voorzover die niet al te zeer strijdig was met de reformatorische inzichten.

Uiteraard werd al snel de noodzaak gevoeld die roomse lectuur aan te passen aan de gereformeerde leer. Dit procédé heeft met name in Engeland geleid tot een protestantse annexatie van voor-reformatorische en eigentijdse roomse devotie-literatuur. Zo zijn daar in het laatste kwart van de zestiende eeuw van de Spanjaard Luis de Granada (1504-1588) zes werken in een protestantse editie verschenen.⁴⁹ Het meest aansprekend is echter de bewerking door de Engelse puritein Edmund Bunny (1540-1619) van een door de Engelse jezuïet Robert Parsons (1546-1610) in 1582 samengesteld devotioneel handboek, dat terugging op een werk van de Italiaanse jezuïet Gaspar Loarte (?-1578). Het ademde geheel de geest van de voorman van de jezuïeten, Ignatius van Loyola (1491-1556), en van de roomse Spaanse mysticus De Granada. Bunny's bewerking uit 1584 werd niet minder dan 31 keer herdrukt!⁵⁰ Een werk dat nog veel meer opgang maakte, was de vroomheidshandleiding van de puritein Lewis Bayly (1565-1631): *The practise of pietie*. Hiervan kwamen minimaal 75 drukken van de pers. De auteur merkte zelf over zijn werk op dat hij het uitgetrokken had uit roomse devotionalia.⁵¹

Van niet minder belang is in dit verband dat de vertalingen zowel van het geschrift van Bunny als van dat van Bayly internationaal tot de meest invloedrijke puriteinse overzettingen behoorden. Van Bunny's werk verscheen een vertaling in het Welsh, Duits en Nederlands. Nadat het in Duitsland in lutherse zin omgewerkt was, verschenen er niet minder dan 43 Duitse drukken, terwijl de Zweedse overzetting eenmaal

49. M. Hagedorn, *Reformation und spanische Andachtsliteratur. Luis de Granada in England*, Leipzig 1934.

50. B.S. Gregory, 'The "True and Zealous Service of God": Robert Parsons, Edmund Bunny, and The First Book of the Christian Exercise', in: *Journal of Ecclesiastical History*, 45 (1994), 238-268.

51. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*, 169 en 176.

gedrukt werd en de Nederlandse vertaling tweemaal.⁵² Qua internationale reikwijdte en invloed steekt in de zeventiende eeuw Bayly's handboek al zijn soortgenoten sterk de loef af. Zowel de Nederlandse als de Duitse vertaling telden zo'n vijftig drukken. De Duitse drukken hebben betrekking op een gereformeerde en een lutherse versie. Deze laatste vormde de brontekst voor de Deense en Zweedse overzettingen. De eerste werd tweemaal herdrukt. Ook elders was Bayly's geschrift een succesrijke uitgave: de Franse vertaling telde 24 drukken, de Hongaarse zeven, de Tsjechische en Welshe ieder zes en de Rhetoromaanse drie.⁵³ De lutherse versie van de Duitse vertaling bevestigt ten overvloede de sterk middeleeuws-mystieke inslag van Bayly's werk. Daaraan waren namelijk drie geschriften gekoppeld, waarvan er twee handelen over de meditatie. Het ene van dit tweetal is een uittreksel uit een werk van De Granada over het gebed en de meditatie. Het tweede betreft een vertaling van een geschrift van de puriteinse bisschop Joseph Hall (1574-1656). Onderzoek heeft aangetoond dat dit boek zeer sterke gelijkenis vertoont met het hoofdwerk van De Loyola.⁵⁴

Ten slotte grepen gereformeerde piëtisten inzake een zo puriteins geacht motief als de sabbat alsmede ter zake van de casuïstiek, bewust terug op voor-reformatorische bronnen.⁵⁵

De Nederlander Willem Teellinck (1579-1629)⁵⁶ signaleerde nog in 1624 dat er onder zijn protestantse landgenoten vele vroomheidsgeschriften met een confessioneel bedenkelijke inhoud in omloop waren, met name roomse edities van *De Imitatione Christi* van Thomas à

52. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*, 191.

53. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*, 169-170; F.W. Huisman, 'Puriteins-piëtistische invloeden in het lutherse Denemarken tot 1800', toekomstig artikel in *Documentatieblad Nadere Reformatie*.

54. U. Sträter, *Sontbom, Bayly, Dyke und Hall. Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Tübingen 1987, 81-87; E.C. McKenzie, *British Devotional Literature and the Rise of German Pietism*, twee delen, ongepubliceerd proefschrift, St. Andrews 1984, I, 295-315.

55. Resp. M. Levy, *Der Sabbath in England*, Leipzig 1933; K.L. Parker, *The English Sabbath. A study of doctrine and discipline from the Reformation to the Civil War*, Cambridge 1988, m.n. 15-16; en K.L. Sprunger, *The Learned Doctor William Ames. Dutch Backgrounds of English and American Puritanism*, Urbana etc. 1972, 174 en 177-181.

56. W.J.M. Engelberts, *Willem Teellinck*, Amsterdam 1898.

Kempis (?-1471). Ter vervanging hiervan stelde hij zijn *Sleutel der devotie* samen. Dit alternatief bestaat evenwel bij nader toezien uit grote gedeelten voor-reformatorische vroomheidsliteratuur - met name het genoemde boek van À Kempis - die hij zo min mogelijk veranderde en in de gereformeerde structuur van zijn eigen geschrift incorporeerde.⁵⁷ De Franeker hoogleraar in de theologie en puritein William Ames (1576-1633)⁵⁸ volgde bij het samenstellen van zijn ethiek exact hetzelfde procédé.⁵⁹

In de tweede plaats heeft met name het Nederlandse Piëtisme-onderzoek van de laatste decennia uitgewezen dat piëtisten middeleeuwse devoten en mystieken veel algemener en ook in veel sterkere mate dan ooit gedacht, gewaardeerd en hooggeacht hebben. Meer nog, zij spraken met een zekere regelmaat openlijk uit dat zij ter zake van belangrijke vroomheidsmotieven schatplichtig aan de middeleeuwers waren. Bovendien werd hun zelfbeeld soms door devoten en mystieken bepaald. Zo typeerde Voetius, de spil van de Nadere Reformatie en tevens Utrechts hoogleraar in de theologie, de vader van die beweging, de Middelburgse predikant en veelschrijver Teellinck, die voor hemzelf ook een lichtend voorbeeld was, als "Eenen tweeden Thomas à Kempis (doch ghereformeerden)".⁶⁰

In de derde plaats hebben Nederlandse gereformeerde piëtisten zelfs

57. W.J. op 't Hof, 'Eenen tweede Thomas à Kempis (doch ghereformeerden)', in: *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987. Voordrachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium Zwolle/Windesheim 15-17 oktober 1987*, P. Bange e.a., Hilversum 1988, 151-165; W.J. op 't Hof, 'Thomas à Kempis bij Willem Teellinck', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 13 (1989), 42-68; 14 (1990), 88-112; 15 (1991), 1-13.
58. H. Visscher, *Guilielmus Amesius. Zijn leven en werken*, Haarlem 1894.
59. Sprunger, *The Learned Doctor William Ames*, 177-181.
60. I. Boot, *De allegorische uitlegging van het Hooglied voornamelijk in Nederland. Een onderzoek naar de verhouding tussen Bernard van Clairvaux en de Nadere Reformatie*, Woerden 1971; W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*, 599-600; C. Graafland, 'De invloed van de Moderne Devotie in de Nadere Reformatie', in: *De doorwerking van de Moderne Devotie*, 47-69; Op 't Hof, 'Eenen tweede Thomas à Kempis (doch ghereformeerden)'; B. Hollenbenders-Schmitter, *Willem Teellinck: Soliloquium, mystisches Gebet im Zeitalter des Barock. Eine Analyse*, ongepubliceerd proefschrift, Köln 1989; W.J. op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding. De oudste gereformeerde piëtistische voorbereidingspreken tot het Avondmaal en de eerste bestrijding van de Nadere Reformatie in druk*, Kampen 1991, 45-55; W.J. op 't Hof, 'Rooms-katholieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie. Een eerste algemene verkenning', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 15 (1991), 73-120; W.J. op 't Hof, 'Protestantse waardering voor Rooms-Katholieke vroomheid', in: *Protestants*

openlijk waardering opgebracht voor de vroomheid van rooms-katholieken uit hun eigen dagen, zelfs al bestreden zij elkaar in de kerkelijke praktijk. Philippus Rovenius (1574-1651) was als het hoofd van de Nederlandse Contra-Reformatie ondergronds in Utrecht werkzaam in de periode 1628-1651.⁶¹ Als zodanig was hij de grote tegenstander van de Utrechtse hoogleraar en gereformeerde piëtist Voetius. Dit verhinderde de laatste evenwel niet om allerlei inzichten in zijn eigen zendingstraktaat te ontlenuen aan dat van zijn directe tegenpool.⁶² De gereformeerde piëtist Jodocus van Lodensteyn (1620-1677)⁶³, die twee jaar na het overlijden van Rovenius gereformeerd predikant te Utrecht werd, noemt in zijn hoofdwerk *Beschouwinge van Zion* in het kader van een verdediging van de mystieke theologie zijn vroegere leermeester en collega op dat moment Voetius in één adem met Rovenius. Van Lodensteyns collega en geestelijke vriend Jacobus Koelman (1631-1695)⁶⁴, die zelf te Utrecht geboren was en Rovenius persoonlijk had gekend, brengt tegen menselijke voorzichtigheid bij het hanteren van de tucht de laatstgenoemde in stelling, ook al typeert hij hem als een 'Ezelinne Bileams'.⁶⁵

In de vierde plaats kan gewezen worden op het feit dat puriteinse lectuur een geestdriftig onthaal onder rooms-katholieken in Frankrijk ten deel viel. De Franse vertaling van het traktaat van de puritein

- Nederland. Maandblad van de Vereniging Protestants Nederland*, 67-4 (2001), 3-7; 67-5 (2001), 3-5; 67-6 (2001), 11-15; W.J. op 't Hof, 'De visie van de gereformeerde Piëtisten op het klooster en hun transformatie van de kloostervroomheid', in: *Protestants Nederland*, 68-10 (2002), 6-7; 69-1 (2003), 4-6; 69-2 (2003), 8-13; A. de Reuver, *Verborgen omgang. Sporen van spiritualiteit in Middeleeuwen en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 2002; J. Exalto, *Gereformeerde heiligen. De religieuze exemplartraditie in vroegmodern Nederland*, Nijmegen 2005.
61. J. Visser, *Rovenius und seine Werke. Beitrag zur Geschichte des Nordniederländischen katholischen Frömmigkeit in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Assen 1966.
62. H.A. van Aniel, *De zendingleer van Gisbertus Voetius*, Kampen 1912, 46-49; J.A.B. Jongeneel, 'Voetius' zendingstheologie, de eerste comprehensieve protestantse zendingstheologie', in: *De onbekende Voetius*, 124. Zie voor een vergelijkbaar geval: B. Oosterom, 'Johannes Hoornbeek als zendingstheoloog', in: *Theologia Reformata*, 13 (1970), 96-97.
63. J.C. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn. Predikant en dichter*, Kampen 1987.
64. A.F. Krull, *Jacobus Koelman*, Sneek 1901; F.A. van Lieburg, 'Jacobus Koelman (1631-1695): jeugd en studietijd', in: T. Brienens, *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, II, Kampen 1990, 57-62; C.J. Meeuse, 'Jacobus Koelman (1631-1695): leven en werken', in: Brienens, *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, II, 63-93.
65. Op 't Hof, 'Rooms-katholieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie', 83, 84.